

RETROSPEKTYVIOSIOS LIETUVIŠKŲ KNYGŲ BIBLIOGRAFIJOS PAPILDYMAI IR JŲ ŠALTINIAI

DOMAS KAUNAS

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centro sudaryta darbo grupė 2002 m. viešu laišku kreipėsi į senųjų lietuviškų knygų savininkus, bibliofilus, kolekcininkus ir tyrėjus, kviesdama teikti 1969 metais išleistos retrospektyviosios bibliografijos rodyklės *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: knygos lietuvių kalba, 1547–1961* papildymų duomenis. Paskata šiam žingsniui buvo Europos mokslinių bibliotekų konsorciumo, aprėpiančio 17 valstybių, pradėtas vykdyti rankinėmis spaudos staklėmis 1455–1830 m. spausdintų knygų duomenų bazės kūrimo projektas (angliškai *Hand Press Book*, pavadinimo santrumpa – *HPB*). Lietuvos bibliotekos projekte dalyvauja nuo 2000 metų. Nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka ėmėsi užduoties atlikti minėtos retrospektyviosios bibliografijos retrokonversiją ir duomenis pateikti integruotai tarptautinei bibliografinių duomenų bazei, kuri greičiausiai aprėps apie pusantro milijono bibliografinių įrašų. Atlikus užduotį, taip pat tikimasi sukurti originalią senųjų lietuviškų knygų duomenų bazę ir jos pagrindu parengti ir 2007 m. paskelbti skaitmeninį leidinį – kompaktinę plokštelę. Tokiu būdu atnaujinta, papildyta ir sumoderninta bibliografinė rodykle galės naudotis gerokai daugiau Lietuvos ir užsienio knygos mokslininkų, literatūros ir kultūros istorijos tyrėjų, bibliofilų, kolekcininkų ir kitų vartotojų. Nacionalinės retrospektyviosios bibliografijos redaktorių kolegijos 2002 m. balandžio 13 d. posėdžio nutarimu duomenų bazėje registruojamos knygos, išleistos iki 1864 metų. Šiuo žingsniu siekiama ištaisyti sovietmečiu partinių ideologų primestą lietuviškos knygos istoriografijos periodizacijos iškraipymą.

Kaip teigia viešo laiško autoriai, per praėjusius dešimtmečius nuo retrospektyviosios bibliografijos pirmojo tomo pasirodymo bibliotekos, muziejai, bibliofilai ir kiti asmenys įsigijo iki tol bibliografams nežinomų ir neregistruotų spaudinių, labai retų knygų egzempliorių, paskelbta knygotyros darbų, tikslinančių bibliografinius įrašus. Sutelkus visus

šiuos duomenis, darbo grupei pavyktų užduotį atlikti rezultatyviau, kokybiškiau ir sparčiau. Specialistai ypač daug vilčių deda į knygos bičiulius, bibliofilus bei senienų kolekcininkus. Jie prašomi peržiūrėti savo ir artimų žmonių asmenines bibliotekas ir, radus iki 1864 metų išleistų knygų, apie jas informuoti skaitmeninės bibliografinės rodyklės kūrėjus. Talkininkauti taip pat kviečiami visuomeninius ir valstybinius knygų rinkinius tvarkantys pedagogai, bibliotekininkai ir muziejininkai. Senosios spaudos radinių galima tikėtis nepriklausomybės metais sparčiai ir gausiai kuriamuose mokyklų kraštotyros muziejėliuose.

Matyt, laikas parodys, ar laiškas pateisins bibliografų viltis. Šio straipsnio autoriaus manymu, prielaidų tam esama. Atkurtos valstybės nepriklausomybės laikotarpiu gerokai suaktyvėjo antikvarinių spaudinių ir rankraščių rinka, nes, spaudžiama materialinių sunkumų, inteligentija išparduoda asmenines bibliotekas arba vertingesnius leidinius, tarp kurių būna ir senųjų knygų. Galbūt paskutinį kartą kaimų ir miestelių gyventojų užkaborius nuosekliai šluoja Vilniaus ir Kauno „blusų turgaus“ tiekėjai. Jie į dienos šviesą iškelia tegu ir ne kažin kokios fizinės būklės maldaknygių, giesmynų, šventųjų gyvenimo aprašymų ir kitų daugiausia religinio turinio leidinių. Šios paveldo sklaidos bangos sukeltomis galimybėmis pirmiausiai naudojasi bibliofilai ir kolekcininkai, nes bibliotekos ir muziejai fondų papildymui lėšų iš valstybės ir savivaldybių biudžeto gauna labai mažai. Asmeninių bibliotekų pasauliui taip pat atsivėrė ir kitų galimybių. Vis daugiau vertingų Lietuvoje ir apie Lietuvą leistų knygų lietuvių ir kitomis kalbomis atveža mokslo, verslo ir tarnybos reikalais užsienio šalis lankantys ir pakankamai materialių išteklių turintys jų savininkai. Jos perkamos antikvariatuose ir aukcionuose, taip pat sparčiai populiarumą įgyjančiuose pasaulio elektroniniuose turguose (kaip eBay). Autoriaus žiniomis, vien 2006 metų pavasario mėnesiais į Lietuvą pateko tokios retenybės, kaip geros būklės Samuelio Bitnerio versto *Naujo testamento* (1701) ir visos *Biblijos* pirmojo leidimo (1735) egzemplioriai, Karaliaučiaus universiteto profesoriui baltistui Georgui Heinrichui Ferdinandui Nesselmannui priklausęs Martino Ludwigo Rhesos parengtas tautosakos rinkinys *Dainos* (1825) su gausiais rankraštiniais papildymais.

Ar bibliofilai ir kolekcininkai, asmeniniais interesais besirūpinantys papildyti savo bibliotekas ir kolekcijas, kartu ir istorijos negandų nuniokotus visos Lietuvos spaudos ir rankraščių paveldo išteklius, atsilieps į laiško kvietimą, priklausys ne tik nuo jų. Raginimo talkai rezultatus nemažai lems bibliografų įžvalgumas ir aktyvumas. Kad sumanymas būtų įgyvendintas sėkmingai, reikia daugiau viešumo. Apie vykdomą projektą ir jo svarbą reikėtų paskleisti ne tik bibliofilams, bet ir platesnei visuomenei aiškia ir įtikinama forma parašytą kreipimąsi, išnaudoti spaudos ir elektroninę žiniasklaidą, suintensyvinti įvairios

informacijos sklaidą. Ypač paveikūs galėtų būti straipsniai, radijo ir televizijos laidos apie knygų atradimus, unikalius egzempliorius, jų istorijas, asmenines bibliotekas ir jų savininkus. Mažai ištirti ir aprašyti užsienio bibliotekų sukaupti senųjų lietuviškų knygų ištekliai. Jų daug esama Lenkijoje ir Vokietijoje, mažiau – kitose Europos ir Šiaurės Amerikos šalyse. Tikėtina užsienio lituanistų ir tautiečių talka. Juos pritraukti yra sudėtinga užduotis, tačiau norimų rezultatų galima pasiekti bendradarbiavimą skatinančia planinga ir kryptinga veikla. Bibliografams taip pat derėtų kartkartėmis skelbti specialistams skirtas publikacijas apie darbo rezultatus ir metodikos patirtį, svarstyti problemas ir raginti diskusijoje dalyvauti kitus. Joje turėtų būti ieškoma atsakymų į klausimus, kokie yra retrospektyviosios bibliografijos papildymo šaltiniai, kokios jų galimybės ir vertė, ar galima remtis asmeninėmis bibliotekomis ir kolekcijomis, kokius duomenis apie privačioje nuosavybėje esančius spaudinius pateikti ir kaip juos pateikti. Taip pat ieškoti būdų įveikti asmeninių bibliotekų ir kolekcijų uždarmo barjerą, nes daugelis savininkų dar nesuvokia bendradarbiavimo su bibliografijos institucijomis ir bibliofilo kultūrinės misijos prasmės.

Šių eilučių autorius, laikydamas save suinteresuotu Lietuvos retrospektyviosios bibliografijos rengimo talkininku, projekto vykdytojus norėtų paremti atsiliepimu į jų paskelbtą viešą laišką. Teikiame straipsnyje sutelkti duomenys apie asmeninei bibliotekai po 1969 metų rodyklės tomo ir jos 1990 metais išleistų papildymų įsigytas retas ir retesnes knygas, leidžiančias tikslinti bibliografijos apimtį ir atskirus bibliografinius įrašus. Taip pat remtasi ir ta tyrimų medžiaga, kuri atskleidžia arba paaiškina šių knygų pasirodymo aplinkybes ir dalyvius.

Duomenų telkinys klasifikuojamas ir skelbiamas dalimis atsižvelgiant į jų svarbą ir turinį: a) retrospektyviosios knygų bibliografijos papildymai, b) egzemplioriai knygų, bibliografijose užregistruotų ir aprašytų pagal šaltinius, c) bibliografinių aprašų patikslinimai, d) nežinomi retų knygų egzemplioriai, e) vertingi knygų egzemplioriai. Šis straipsnis taip pat turi ir metodologinę paskirtį. Juo siekiama pateikti asmenine patirtimi paremtą retrospektyviosios bibliografijos papildymo duomenų paieškos, kaupimo, klasifikavimo ir knygos istorijoje neišvengiamų prielaidų ir spėjimų argumentavimo metodiką. Daugiausia abejonių ir diskusijų turėtų sukelti teiginys dėl asmeninėse bibliotekose laikomų nežinomų ir vertingų knygų egzempliorių registravimo. Jis reikalauja didelių papildomų bibliografo pastangų ir didinti bibliografinio aprašo apimtį. Autoriaus nuomone, iki 1918 metų spausdintų knygų iš asmeninių bibliotekų registravimas bibliografinėse rodyklėse yra svarbi kultūros paveldo fiksavimo ir apskaitos užduotis. Ji itin aktuali tokio dydžio ir

likimo šalims kaip Lietuva. Bibliografinėse rodyklėse užregistruoto rankraščinio ir spausdintinio paveldo duomenys leidžia nustatyti jo dydį, vertę, buvimo vietą, sklaidos socialinėje aplinkoje dinamiką ir geografiją keičiantis savininkams. Tai turėtų įtakos mokslui ir padėtų sumažinti nacionalinio kultūros paveldo nuostolius per galimas tragiškų padarinių turinčias šalis nelaimės ir katastrofas.

Šiame straipsnyje kalbama apie Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalba išleistas ir vietos gyventojams skirtas knygas. Jos visos išspausdintos gotikiniu raidynu, todėl ši pastaba vėliau nebus kartojama. Išimtis yra tik Motiejaus Valančiaus knygelė *Apej brostwą blaiwistes arba nusiturieima*, spausdinta tradiciniu lotyniškuoju raidynu ir skirta Didžiosios Lietuvos gyventojams. Cituojami tekstai skelbiami laikantis originalo rašysenos ir spaudmenų grafikos. Tačiau perteikti visą teksto grafikos autentiškumą nebuvo įmanoma.

Bibliografijos papildymai

Jų ištekliai dažniausiai slypi senųjų ir mažųjų miestų spaustuvių produkcijoje. Lietuviškų leidinių gausa XIX amžiuje maža kas gali prilygti tilžiečiams Postams. Jų spaudos įmonė nuėjo ilgą brandos, klestėjimo ir saulėlydžio kelią (1816–1897), palikdama patvarų pėdsaką kelių tautų kultūros istorijoje. Joje matomiausi spaustuvės pradininko tėvo Johanno Heinricho Posto (1789–1842) ir verslo sėkmingo plėtototojo sūnaus Christopho Adolfo Erdmanno Posto (1818–1886) vardai ir nuopelnai. Įmonėje, geriausiaisiais laikais po vienu stogu jungusioje spaustuvę, knygrišyklą, knygyną ir komercinę biblioteką, be šimtų vokiškų knygų, išėjo apie 240 knygų ir 2 periodiniai leidiniai lietuvių kalba, skirti Mažajai Lietuvai. Vieni jų, kaip M. L. Rhesos redaguota ir jo rašytą istoriografinę pratarmę turinti 1824 metų Biblija, yra lietuvių knygos kultūros paminklai, kiti tenkino kasdienius švietimo, tikybos ir pažinimo poreikius, tretieji buvo skirti netikėtoms gyvenimo akimirkos reikmėms. Ypač sunku tirti XIX amžiaus pirmosios pusės Postų išleistas knygas ir smulkiuosius spaudinius, nes jų išliko tik po vieną kitą ir retai po keletą egzempliorių, išsisklaidžiusių keliose valstybėse. Nieko stebėtina, kad vis dar randama net nežinomų gana didelės apimties leidinių. Vienas tokių yra M. L. Rhesos parengtos Biblijos dalis – Naujasis Testamentas, kurį spaustuvininkas nuo 1824 m. ėmė leisti dviem variantais: su platesniu (639–640 puslapių) ir siauresniu (555–559 puslapių) priedu iš Senojo Testamento. Pirmojo vienintelis egzempliorius buvo surastas ir užregistruotas tik rengiant *Lietuvos bibliografijos* A serijos pirmojo tomo papildymus [14], tačiau aprašas nėra išsamus, nes leidinys sužalotas – stokoja pabaigos. Jau pasirodžius papildymų tomui, rašantysis šias eilutes įsigijo

sveiką knygos egzempliorių. Jo antraštiniame lape išspausdinta: *Naujas Testamentas mūsų Išganytojo JEzaus Kristaus, Lietuviškay, su kiekvieno pėrfkrymo trumpu pranešimmu, ir reikalingu paženklinnimu tū paczū žodžū kittūfe pėrfkrymūfe randamųjų Tilžeje, 1824. Raštais išspáuftas pas Endrikī Post.* (Endrikis – Mažosios Lietuvos lietuvių sulietuvintas savivardis, kilęs iš vokiško vardo *Heinrich*; panašiu būdu atsirado latvių *Indrikis*.) Knyga kartono viršeliais, nugarėlė odos, priešlapyje rudu rašalu įrašytas savininko asmenvardis *G. Keudell*, antraštiniame lape, matyt, gerokai vėliau tvarkant biblioteką, įklijuota lipdė su mėlynai spausdintu tekstu: *von Keudell - // Nieder-Gielgudyszki. // Katalog Nr.* Ten, kur yra daugtaškis, ranka įrašytas knygos šifras *G. 50.*, kuris pakartotas ir geltonoje lipdėje ant odos nugarėlės. Šie ženklai liudija, kad Naujasis Testamentas kažkada priklausė panemunės dvaro ar dvarelio savininkui, kažkokiam *G. Keudelliui*, ir jo įpėdiniais, tačiau apie juos žinių nė neieškojome, nes šiam straipsniui tai nėra svarbu. Knyga, turinti visus 640 puslapių, išspausdinta gana tvarkingai, dviem skiltimis, bet įvelta viena paginacijos klaida: 486 puslapis pažymėtas 684.

Kitas autoriaus bibliotekoje esantis Naujojo Testamento egzempliorius yra iš serijos, leistos su siauresniu priedu. Jo antraštinio lapo įrašas glaustesnis nei minėtojo: *Naujas Testamentas mūsų Išganytojo JEzaus Kristaus. Tilžeje. Raštais išspáuftas pas Endrikī Postą. 1846.* Knyga įrišta į odos viršelius, nors įrišimas ir iširęs, tačiau lapų netrūkta, popierius plonesnis, geros būklės, spauda aiški, dviem skiltimis, puslapių numeracija (iš viso 555) be klaidų. Tiesa, knygrišys buvęs nerūpestingas, nes vieną lanką (225–240 puslapiai) įrišo dukart. Ši knyga – unikumas. Šaltinių patikra liudija, kad ji nei bibliografams, nei tyrinėtojams tebėra nežinoma.

Lietuviškos knygos istorijoje dar nedaug kas pasakyta apie provinciniame Priekulės miestelyje 1875–1918 m. veikusią Jurgio Traušio spaustuvę. Priežasčių keletas. Pirma, ilgą laiką nevienareikšmiškai vertinta lietuvių tautiniam sąjūdžiui oponavusio savininko žurnalistinė veikla, antra – beveik visi jo leidiniai buvo riboto, daugiausia į protestantų tikybos skaitytoją orientuoto turinio, trečia – jų pasklido ir išliko daug mažiau nei tų, kurie pasirodė Klaipėdoje, Tilžėje arba Karaliaučiuje. Šiandien J. Traušio spaudos pavelde iš viso jau užregistruota apie 230 knygų, brošiūrų ir lakštinių spaudinių bei 8 periodiniai leidiniai lietuvių kalba, kelios knygos vokiečių kalba, tačiau ir šie skaičiai aiškiai yra negalutiniai. Juos leidžia padidinti ir nesenas pirkinys Vilniaus antikvariate. Tai iš Nidos kilusio Kristijono Endrikio Mertikaičio, kuriam teko tarnauti Prūsijos armijoje, po to būti žveju, kaimo mokytoju ir surinkimų sakytoju, kompiliaciniu būdu parengtos ir liaudyje didelio populiarumo sulaukusios knygos (išėjo net 32 kartus) *Wifókios naujos Giefmes arba Ewangeliški Pfalmai* vieno iš Klaipėdos leidimų (1892) pabaigoje įrištas giesmynė-

lis. Jis turi antraštinį lapą su šiais duomenimis: *Kelios dvasiškos Giesmės Wargstantiems ant Atfigaiwinimo. Priekulej. Druck und Verlag von G. Trauschies in Prökuls*. Brošiūrėlėje yra aštuoni puslapiai, kuriuose išspausdintos keturios giesmės. Tekstų autoriai nenurodyti, tačiau manytina, kad visi versti iš vokiečių kalbos. Tarp jų yra mažlietuvių mėgta Ludwigo Jörgenso giesmė „Atilsies namai“. Ieškant leidinėlio *Kelios dvasiškos Giesmės Wargstantiems ant Atfigaiwinimo* pėdsakų istorijos šaltiniuose nustatyta, kad iki šiol bibliografs ir knygotyrininkai žinojo tris jo leidimus, visus spausdintus Priekulėje be metų nuorodos antraštinuose lapuose. Kiekvieno jų išliko vos po vieną du egzempliorius. Brošiūrų lyginimas akivaizdžiai parodė, kad aptartas egzempliorius grafine išvaizda nepanašus į žinomuosius, todėl skirtinas naujam leidimui ir laikytinas pakankamu argumentu jį savarankiškai registruoti bibliografijos rodyklėje. Darbas *de visu* taip pat leido padaryti dar vieną išvadą. Visi giesmynėliai yra K. E. Mertikaičio knygos *Wifókios naujos Giesmės arba Ewangeliški Pfalmai* įvairių leidimų, įrištų Šilokarčemos knygrišio Adolfo Stahlio, priedai. Gali būti, kad šis asmuo inicijuodavo giesmynėlio spausdinimus ir pats sunaudodavo nedidelius jų tiražus. Tai sudaro prielaidą juos atitinkamai ir datuoti, pirmiausia orientuojantis į K. E. Mertikaičio giesmyną. Remiantis ja, pirmasis leidimas gali būti laikomas apie 1876, antrasis – apie 1881, trečiasis – apie 1885 ir paskutinis, mūsų nustatytasis – apie 1892 metų. Labai nenustebtume, jei netrukus atsirastų ir kitų, dar net nežinomo leidimo brošiūrėlės egzempliorių.

Iki šiol neištirtas ir apčiuopiamiau neapibūdintas Klaipėdos lietuviškos knygos istorijos epizodas, susijęs su E. Vaikinio vardu. Labai negausių šaltinių liudijimu jis pats pasirašinėjo ir amžininkai vadino sutrumpintu asmenvardžiu *E. Waikinnis* arba *Ed. Waikinnis*, sprendžiant iš jo formos ir pasiektų rezultatų spausdinant ir leidžiant lietuviškas knygas, akivaizdžiai buvo čionykštis lietuvis. Kai kurie E. Vaikinio gyvenimo epizodai paminėti XIX amžiaus uostamiesčio vokiečių spaudoje. Pirmuosius jo veiklos žingsnius užfiksavo Bruno le Countre, Klaipėdos pirklių švietimo ir labdaros draugijos „Concordia“ šimtmečio sukakties kronikoje įrašęs, kad jos nariu 1847–1854 metais buvo *E. Waikinnis* [4]. Lakoniška žinutė neiškalbi, todėl lieka neaišku, koks buvo šio draugijos nario verslas ir kodėl jis nutrūko. Mūsų žinios leistų spėti, kad tokio įvykio priežastimi galėjo tapti 1854 metų spalio 4–5 dienomis įsisiūbavęs didysis Klaipėdos gaisras, pelenais paveręs daugelio pasiturinčių miestiečių turtą ir ateities viltis. Tačiau E. Vaikinis iš klaipėdiečių akiračio nedingo. Jau 1855 m. jis pradeda spaustuvininko, leidėjo, knygų prekybininko ir žurnalisto viename asmenyje darbą, trukusį gerą dešimtmetį. Tokia veikla, lyginant su turtingesnių ir įtakingesnių konkurentų, nebuvo itin produktyvi ir reikšminga, tačiau gerokai pagyvino Klaipėdos ir viso krašto kultūrinį bei socialinį gyvenimą, jam suteikė

ryškesnių raiškos bruožų ir galimybių. Iš spaustuvės išėjusių knygų ir laikraščių leidimo duomenyse buvo nurodoma firma *E. Waikinnis & Co*, tačiau apie kompanionus nerasta jokių duomenų. Manytume, kad kartu su pavarde rašoma visiems gerai suprantamos reikšmės dviejų raidžių kombinacija slepia finansinę paskolą suteikusius miestiečius arba artimus giminaičius, tiesiogiai nedalyvavusius spaudos versle. Įmonė veikė senamiestyje, ir tada, ir dabar Kepėjų vardu vadinamoje gatvėje. Namas išlikęs, pakito tik jo adresas: tada ženklintas dvigubu numeriu 5–6, dabar – 8.

E. Vaikinis leido ir spausdino lietuvių ir vokiečių kalbomis. Pirmasis žinomas jo leidinys yra miestiečiams skirtas laikraštis „*Memeler Anzeiger*“ (1855–1864), kurio leidimo duomenyse įrašyta: *Redaktion, Druck und Verlag von E. Waikinnis* (Redagavimas, spausdinimas ir leidyba E. Vaikinio) [23]. Periodinių leidinių rinka uostamiestyje buvo perpildyta, tarp jų vyko įtempta konkurencija dėl skaitytojų prenumeratos ir verslininkų skelbimų. Ji vertė spaustuvinius imtis įvairių užsakomųjų darbų. E. Vaikinis uždarbio tikėjosi iš regioninės valdžios informacinių laikraščių leidėjų ir ėmė atkakliai siekti jų užsakymų. Matyt, suviliojęs mažesnėmis darbų kainomis, jis iš Tilžės spaustuvininko Juliaus Reylanderio 1858 m. viduryje paveržė Šilokarčemos apskrities landrato informacinio laikraščio „*Kreisblatt des Königl. Landraths zu Heydekrug*“ spausdinimą, ne vėliau kaip nuo 1860 m. iš jo spaustuvės išeina tokios pat paskirties Klaipėdos apskrities valdžios leidinys „*Memeler Kreisblatt*“. Klaipėdiečių žargonu vadinamieji *kreisblatai* dėjo aukštesnės ir vietinės administracijos pranešimus vietos gyventojams, taip pat šiek tiek verslininkų bei amatininkų skelbimų vokiečių ir lietuvių kalbomis. Jų visuomeninė reikšmė buvo nedidelė. Matyt, toks pat buvo ir 1862 m. E. Vaikinio spausdintas Kaukėnų (dabar surusintai vadinamų *Jasnojė*) savaitraštis „*Kaukehmer Wochenbote für die litauische Niederung*“. Visų šių laikraščių išliko tik pavieniai numeriai arba atskirų metų komplektai, dažniausiai skylėti, todėl negalima tiksliai pasakyti, kada E. Vaikinis pradėjo ir baigė jų spausdinimą, ar į juos dėdavo žinių apie savo įmonę ir jos paslaugas, kaip bendravo su darbų užsakovais ir leidinių pirkėjais. Taip pat nustatyta keletas klaipėdiškėje spaustuvėje išėjusių vokiškų knygelių [25], už leidybos darbą aiškiai apmokėtų iš pačių autorių kišenės, tačiau jų greičiausiai pasirodė kur kas daugiau, nei išaiškino dabarties tyrėjai. Visą šią E. Vaikinio spaudos produkciją kartą bendrais bruožais esame jau aptarę [10], todėl stokodami naujų domenų nesikartosime.

Ko ir kiek E. Vaikinis išleido arba išspausdino lietuvių kalba, negali atsakyti pačios fundamentaliausios lietuvių retrospektyviosios spaudos bibliografijos. Jo pavardė pirmą kartą paminėta Silvestro Baltramaičio dešimtmetį rengtoje ir 1892 m. paskelbtoje išsamiausioje XIX amžiaus rodyklėje *Lietuviškų ir senųjų prūsų knygų sąrašas*, kurioje užre-

gistruotas Klaipėdos katalikų parapijos klebono Augustino Schwarko parengtas *Katalikiškas Katekizmas* [26, 51]. Ši Mažosios Lietuvos lietuviams skirta knyga E. Vaikinio išspausdinta 1863 m. Skelbdamas rodyklės antrąjį ir gerokai papildytą leidimą, bibliografas pažymėjo, kad Sankt Peterburgo imperatoriškosios viešosios bibliotekos gautas katekizmo egzempliorius yra su Gargždų muitinės 1873 metų kažkokia pastaba [27, 68]. Jis neabejotinai caro pareigūnų buvo konfiskuotas iš lietuvių knygnešių. Beje, šis egzempliorius išliko iki mūsų dienų ir tapo unikumu: antrasis – dar nesurastas.

Pirmajame S. Baltramaičio rodyklės leidime užregistruota kita E. Vaikinio knyga – evangelikų liuteronų scholastiniai skaitiniai *Žmogaus Szirdis, ar Bažnyčia Pono Diewo ar Darba wieta Szetono* [26, 63]. Jos antraštiniame lape pažymėta, kad spausdinimas ir leidimas (*Druck und Verlag*) yra paties E. Vaikinio, tačiau nenurodyta pasirodymo data. Bibliografas knygą skyrė 1872 metams. Jis galbūt rėmėsi egzemplioriaus gavimu viešojoje bibliotekoje, bet akivaizdžiai apsiriko. Šių dienų bibliografų teigimu, E. Vaikinis knygą išspausdino 1866 m. [13, 389]. Ji taip pat priskiriama retenybių kategorijai. Iš tyrėjamų žinomų dviejų egzempliorių vienas tebesaugomas Sankt Peterburge, kitas yra Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje Klaipėdoje.

Trečią žingsnį link E. Vaikinio žengė Mažosios Lietuvos kultūros, mokslo, politikos ir bažnyčios veikėjas Vilius Gaigalaitis. Tik per atsitiktinumą šių eilučių autorius neseniai įsigijo jo asmeninį S. Baltramaičio bibliografijos 1892 metų leidimo egzempliorių. Jis svarbus dėl dviejų priežasčių: įrašas priešlapyje *Dovana iszdavėjo Pono S. Baltramaiczio – Petrapilėje 27 d. Morcziaus 1893* liudija šių bibliografų bendradarbiavimą ir jo pradžią, tarp spausdintų lapų įžvalgiai įrišti balti, bet vėliau aiškia rašysena tirštai primarginti lapai – knygos savininko kūrybinius užmojus ir sistemingą spaudos tiriamąjį darbą. Tokio reto ir vertingo mokslo paminklo charakteristikai būtinas specialus tyrimas, mūsų reikalo labui apsiribosime pažintimi su gausiomis pastabomis tarp 50–51 knygos puslapių įrištame lape. Jame tarp vienuolikos įrašų, rodančių bibliografijos spragas, yra toks S. Baltramaičio veikalo papildymas: *Kelch, Giesmeles apie Ewangelios Praplatinima tarp Zydu ir Pagonu. Memel 1863. (Kat. d. lit. litt. Ges.)*. Skliaustuose įterptoji pastaba, kad bibliografiniai duomenys imti iš tilžiškės Lietuvių literatūros draugijos bibliotekos katalogo [15], vėliau nubraukta ir pakeista pataisa: *p. Waikinnį BB. 8°. p. 104*. Tokia korektūra kalba apie V. Gaigalaičio gautas žinias iš *de visu* aprašyto egzemplioriaus. Jis greičiausiai buvo surastas „Birutės“ draugijos bibliotekoje. V. Gaigalaitis duomenis apie precentoriaus Johanno Ferdinando Kelkio (Kelch) parengto ir savo lėšomis apmokėto giesmyno Klaipėdos 1863 metų leidimą panaudojo Mažosios Lietuvos lietuviškos spaudos bibliografinėje apžvalgoje, 1912 m. pradžioje paskelbtoje „Pagalbos“ žurnale [8] ir įkandini

išleistoje knygelėje *Lietuvos Nusidawimai ir muŝi Raŝliawa* [9], juos truputį vėliau pakartojo Anas Bruoŝis tokio pat ŝanro veikalė *Pruŝu Lietuviu Raŝtija* [3]. Tiesą, abu autoriai E. Vaikinio neminėjo, bet ir apŝvalgų rengimo metodika nereikalavo teikti duomenis apie aptariamų knygų spaustuvinius. Giesmyną pirmą kartą išsamiai bibliografiŝkai apraŝė Vaclovas Birŝiŝka antroje *Lietuviu bibliografijos* dalyje [1]. Jam tikslūs duomenis pagal asmeninę bibliotekoję turėtą egzempliorių suraŝė ir atsiuntė Tilŝės bibliofilas Enzys Jagomastas. Mūsų laikais knyga taip pat pasitaiko retai. Ŝilutės istorijos muziejus, Vilniaus ir Poznanės universitetų bibliotekos turi po sveiką, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka – defektinį egzempliorių. Du gana geros būklės knygos egzempliorius savo rinkinyje saugo ŝių eilučių autorius. Vieno iš jų išliekamąją vertę didina virŝelio vidinėje pusėje esantis nuosavybės įrašas: *Jorgys Kybbelka įsz Schwenzenles Kemma 1863*.

E. Vaikinio lietuviŝkos spaudos paveldo registrą V. Birŝiŝka papildė ir labai svarbiu nauju įraŝu. Jis trečioje *Lietuviu bibliografijos* dalyje pirmą kartą bibliografiŝkai apraŝė nuo 1846 metų uostamiestyje ėjusio kalendoriaus vieną iš leidimų *Pruŝiŝkos Kalėndros ant Meto 1867*, pateikdamas ir visą leidimo duomenų formulę: *Druck und Verlag von C. [! E.] Waikinnis u. Co. in Memel*. Nors pagal tų laikų paprotį kalendoriuose spausdinimo data daŝniausiai nebuvo nurodoma, bibliografas *Pruŝiŝkų Kalėndrų* apraŝe nesvyruodamas įterpė 1866 metus [2]. Su tokiu sprendimu galima sutikti: visi Maŝosios Lietuvos kalendoriai pasirodydavo ir patekdavo į prekybą dar rudeni, vėliausiai – Naujųjų metų išvakarėse. Prie V. Birŝiŝkos sukurto *Pruŝiŝkų Kalėndrų* apraŝo ŝiandieniai bibliografai nebeturi ko pridurti. Tyrėjas rėmėsi Lietuvos universiteto bibliotekos įsigytu kalendoriaus egzemplioriumi ir duomenis teikė *de visu*. Mūsų laikus pasiekė vos trys leidinio egzemplioriai: po vieną jų yra Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto, Vilniaus universiteto bibliotekose ir Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Beje, pastarasis defektinis.

Tiriant E. Vaikinio spaudos produkciją, rezultatų visos buvo ir Lietuvos knygų rūmų, rengiančių kapitalinę *Lietuvos bibliografiją*, pastangos. Ŝiuolaikinė bibliografinio darbo metodika ir sistemingos paieŝkos atskleidė du visiŝkai nežinomus Klaipėdos spaustuvinko leidinius. Deja, abiejų rasta tik po vieną du egzempliorius, visi yra ir defektiniai: neturi ne tik antraŝtinių lapų, bet ir virŝelių. Dėl jų priskyrimo E. Vaikinio produkcijai abejonių nekyla – leidimo duomenys pateikti knygų pabaigoje po tekstu. Jie yra tapatūs: *Druck und Verlag von E. Waikinnis & Co. in Memel*. Abu leidiniai yra iš vokiečių kalbos verstų ir iki E. Vaikinio įvairiuose ŝaltiniuose jau spausdintų protestantiŝkų tekstų almanachai. Jų sudarytojai nenurodyti ir neiŝaiŝkinti, mūsų spėjimu parengiamąjį darbą galėjo atlikti jau minėtasis J. F. Kelkis. Prielaida grindžiama tuo, kad Kretingalės precentorius

gyveno ne per toliausiai nuo Klaipėdos ir šiuo laikotarpiu labai aktyviai bendradarbiavo net su keliomis aplinkinių miestų spaustuovėmis versdamas, redaguodamas arba kompi-liuodamas jų leidžiamas lietuviškas knygas. Formuodami abiejų knygų bibliografinius aprašus, Knygų rūmų specialistai kaip antraštę teikė pirmųjų teksto kūrinių pavadinimus. Tokiu būdu knyga, sąlyginai pavadinta *Ak, ne klausk, del ko dejuju ...*, yra 80 puslapių giesmynas, sudarytas iš 60 giesmių [12, 107]. Kai kurių jų autoriai yra žinomi vokiečių religiniai poetai T. C. Hoppenas ir L. Jürgensas. Kita knyga, *Gannytojo Wiernybe Jezaus Kristaus*, sudaryta iš keturių didaktinių prozos kūrinių, visų apie 1842–1859 m. Mažajoje Lietuvoje išleistų atskiromis knygelėmis [12, 375]. Po E. Vaikinio almanacho leidimo jie dar kartą buvo išspausdinti ir atskirai, ir rinkinyje. Kol kas be atsakymo lieka klausimas, kada abi knygos dienos šviesą išvydo Kepėjų gatvėje. Knygų rūmų bibliografai apdairiai datą nurodė prieš 1867. Jie iš dalies teisūs. Tačiau šių eilučių autorius manytų, kad tikslin-giau būtų datuoti 1860–1866 metais. Pirmieji ženklina pas E. Vaikinį pasirodžiusių da-tuotų lietuviškų knygų spausdinimo pradžią, antrieji – spaustuovės veiklos pabaigą.

E. Vaikinio tyrimuose naują žodį tarė Kauno apskrities viešosios bibliotekos Senujų ir retų spaudinių skyriaus vyriausioji bibliotekininkė Ramunė Dambrauskienė. Rekatalo-guodama UNIMARC formatu senuosius leidinius, ji K. E. Mertikaičio giesmyno *Wifókios naujos Giefmes arba Ewangeliški Pfsalmi* Tilžės 1861 metų leidimo pabaigoje užtiko įrištą mažą protestantiškų ir blaivybės turinio eilių rinkinėlį *Naujos nobažnos Giesmes. Diawo Karalystę mylintėms Lietuwininkams ant Pasinaudojimo išdūtos*. Jis turi antraštinį lapą, kuriame išspausdinti tokie leidimo duomenys: *Klaipedoj' 1860. Gedruckt bei E. Waikinnis & Co.* Lietuvių bibliografai žinojo šios knygelės Tilžės 1858 ir Klaipėdos 1900 metų leidimus. Iš leidimo duomenų formulės matyti, kad E. Vaikinis *Naujas no-bažnas Giesmes* tik spausdino. Mūsų manymu, leidėjas greičiausiai buvo pats rinkinio sudarytojas ir vertėjas iš vokiečių kalbos, Lankupių mokytojas Mikelis Šapalas. Apie savo atradimą R. Dambrauskienė plačiau rašė žurnale „Tarp knygų“ [5].

E. Vaikinio veiklos pėdsakus jau ilgą laiką akyiai stebi ir šių eilučių autorius. Prieš porą dešimtmečių, rengiant daktaro disertaciją, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje pa-vyko užtikti kelių gotišku raidynu spausdintų knygelių konvoliutą (signatūra LK-19 / 124), kuriame buvo įrištas ir giesmynėlis be antraštinio lapo su leidimo duomenimis 1860. *Gedruckt bei E. Waikinnis & Co. in Memel*. paskutiniame puslapyje. Tai rodo, kad knyge-lė greičiausiai buvo išleista be antraštinio lapo. Įdomiausia kas kita. Giesmynėlis turi skaičiais nuo 13 iki 23 sunumeruotas giesmes ir skaičiais nuo 17 iki 32 sunumeruotus puslapius. Šie duomenys piršo mintį, lyg būtume susidūrę su kažkokios defektinės kny-gos fragmentu. Šiek tiek paslaptį padeda atskleisti jau minėtas bibliotekininkės

R. Dambrauskienės atradimas. Jos aprašytame K. E. Mertikailio giesmyne yra įraštas dar vienas nedidelis priedas, sudarytas iš dviejų dalių: pirmoji apima 12 eilės tvarka numeruotų giesmių ir turi 16 puslapių su leidimo duomenimis paskutiniojo apačioje (*Gedruckt bei E. Waikinnis & Co. in Memel.*), antroji yra ką tik paminėtas numeruotųjų 13–23 giesmių rinkinėlis. Atlikus tekstų ir grafinio apipavidalinimo lyginamąją analizę bei remiantis Mažosios Lietuvos smulkiųjų protestantinių spaudinių leidybos tradicija galima teigti, kad abu giesmynėliai yra savarankiški leidiniai, skirti didesnių giesmynų ir maldaknygių priedams. Jie dažniausiai būdavo įrašami tokių knygų pabaigoje, tačiau platinti ir pavieinti. Kadangi abu giesmynėliai neturi antraštinių lapų, pagal bibliografą įtvirtintą tradiciją jų antraštėmis tenka laikyti teksto pradžios – pirmųjų giesmių pavadinimus. Tokiu būdu pirmąjį leidinį bibliografijoje reikėtų registruoti antrašte *Kas dienįškas Kalėdu Pagarbinims, didžiūfės Meiles Žmogum pastojusiūjo Diowo*, antrąjį – *Išgelbētēje Pono Diowo ī Zion pareis ju Szukawimu; amžina Linkšmybe bus ant jū Galwos: Linkšmybe ir Džaugkšmas jūš nutwers* (tai iš Biblijos imti pranašo Jozuės žodžiai, 35 skyriaus 10 skirsnis). Nors pirmojo giesmyno leidimo duomenyse nenurodyta išleidimo data, manytume, kad ji yra tokia pati kaip ir antrojo: 1860 metai. Spręstinas leidinių parengėjo – sudarytojo ir vertėjo iš vokiečių kalbos – klausimas. Remdamiesi daugiau intuicija nei argumentais galėtume teigti, kad jį galima sieti su minėtuoju J. F. Kelkiu.

Retrospektyviąją lietuvių spaudos bibliografiją ir E. Vaikinio leidinių sąrašą papildys straipsnio autoriaus 2004 metų vasarą klaipėdiečio G. Žulio antikvariate įsigytas giesmynėlis *Dwilika dwašūku nauju Laupfinima Giesmu pagal nauja ir sēna testamenta ipaczei iš Psalmu 96. 97. 1–2. o pas 113. 1–2. v. psal. 148. Psal. 149, 1–5. Per šventos Dwašes; darba futaišitos ir pagal norejima daug nobaznu Krikščzonu y druka padotos*. Tai vienas iš daugelio staliaus Klimkaus Grigelaičio, stačiosio senąją medinę Juodkrantės bažnyčią ir senatvėje tapusio surinkimų sakytoju, giesmynėlio leidimų. Knygelė, kaip ir visos kitos, išleista be antraštinio lapo, antraštė pateikta prieš tekstą, leidimo duomenys *Druck u. Verl. v. E. Waikinnis & Co. in Memel.* – paskutinio puslapio apačioje, metai nenurodyti. Dvylikos puslapių leidinyje yra trylika, o ne dvylika, kaip nurodyta antraštėje, giesmių. Jų tekstas išspausdintas labai prasta, nesunormintos rašybos kalba, yra korektūros klaidų (pavyzdžiui, penktosios giesmės pavadinime klaidingai rašoma *Szlowiga* [!] *Laupse*). Giesmynėlis įraštas kaip evangelikų liuteronų bažnytinio giesmyno *Pagérintos Giefmju Knygos* (1872) priedas, kurio odiniame viršelyje įspausti įrašimo metai: 1874. Datuojant liaupses, jais remtis negalima. Mūsų manymu, leidinys greičiausiai pasirodė apie 1860–1863 metus.

Didžiąją Lietuvą ir E. Vaikinį sieja Motiejaus Valančiaus blaivybės brošiūrėlė *Apej brostwą blaiwistes arba nusiturieima*, kurios pirmasis leidimas pasirodė Vilniuje 1858 m.,

trys kiti – Klaipėdoje 1860–1861 m. Leidinėlis sukėlė valdžios nerimą dėl liaudyje žadinančių anticarinų ir antibaudžavinių nuotaikų, todėl cenzūra sulaikė didesnę leidėjo J. Zawadzkiego spaustuvėje laikytą tiražo dalį. Atrodo, vėliau pavyko įveikti trukdžius ir gauti leidimą ją išplatinti, nors pats M. Valančius savo *Namų užrašuose* pažymėjo, kad valdžia prekiauti uždraudė [24]. Knygotyrininkė A. Navickienė neseniai paskelbė netiesioginiais argumentais pagrįstą straipsnį, teigiantį, kad ir kiti trys brošiūros leidimai yra nelegalūs, kontrafakciniai J. Zawadzkiego spaudiniai [18]. Darbe randame naujų vertingų leidinio istorijos duomenų, tačiau E. Vaikinio ryšius su M. Valančiumi paneigiančių įrodymų autorė nepateikė. Manytume, kad kartą pakliuvęs žandarų akiratin ir sulaukęs oficialaus tyrimo, joks spaustuvininkas nerizikuotų padėti ir nesiimtų nelegalios brošiūros leidybos, juolab žinodamas, kad trys leidimai (ir dar po 10 000 egzempliorių) neabejotinai budrių seklių bus išaiškinti: kilus įtarimų, policija nedelsdama kratydavo spaustuves. Apie šį incidentą buvo informuota ne tik Vidaus reikalų ministerija, bet ir pats caras. Negalima nematyti akivaizdžių spaudinių skirtumų. E. Vaikinio leidimai turi mažiau puslapių (12) nei vilniškis (16), surinkti kitu šriftu, antraštiniuose lapuose pateikti būdingi leidybiniai duomenys: pirmajame – *KLAIPEDOJ. Kausztu [!] ir Spaustuwieje Ed. Waikinnis & Co. 1860.* (juose pakartota vilniškės knygelės leidimo duomenų korektūros klaida: *Kausztu [!] ir Spaustuwieje Jozapa Zawadzkie. 1858*), antrajame – *KLAIPEDOJ. Kasztu ir Spaustuwieje Ed. Waikinnis & Co. 1860.* (korektūros klaida ištaisyta), trečiajame – *KLAIPEDOJ Kasztu ir Spaustuwieje Ed. Waikinnis & Co. 1861.* (po žodžio *KLAIPEDOJ* nėra taško). Kai kurių pastabų teikia tipografikos palyginimai. Vilniškė knygelė išspausdinta gerame popieriuje, klaipeidiškės visi trys leidimai – prastame, pastarųjų tekstų rinkinys yra tapatus, skiriasi tik antraštiniai lapai. Taigi šie kartoti naudojant tą patį neišbarstytą rinkinį, o tai būtų neįmanoma padaryti Vilniuje: draudžiamos knygelės rinkinio saugojimas metus ar dvejus taptų akivaizdžiu įkalčiu policijai.

Klaipėdos pėdsaką Žemaičių vyskupo brošiūrėlės istorijoje paryškina spaustuvininko ryšys su uostamiesčio katalikiškosios spaudos rengėju A. Schwarku ir 1860 m. suintensyvoję bandymai gauti kuo daugiau užsakymų spaudos darbams lietuvių kalba. Neabejotinai M. Valančiaus pinigais apmokėtas blaivybės leidinėlis su užsieninės E. Vaikinio įmonės spaustuvės nuoroda atitraukė caro valdžios dėmesį nuo tiesioginių jos iniciatorių. Jis neprieštaravo ir Prūsijos įstatymams, nors nemanytina, kad Berlynas palankiai vertino abipus sienos gyvenančių lietuvių tautinę savivoką skatinančius ryšius. Kol nesurasta kitokių duomenų, galima sutikti su Vytauto Merkio nuomone, kad brošiūra buvo bene pirmasis iš Mažosios Lietuvos atgabentas ir sėkmingai išplatintas lietuviškas leidinys [17]. Beje, netrukus spaudos interesai į Klaipėdą atvedė ir kitus didlietuvius. Hermanno Horcho

spaustuvėje 1861 m. buvo rengiamasi spausdinti Mikalojaus Akelaičio eiliuotus atsišaukimus „Pasaka senelio“ ir „Gromata Vilniaus senelio“, tačiau jiems pasirodyti sutrukdė Prūsijos policija, inspiruota Rusijos valdžios.

Didesnio užmojo ir materialių išteklių neįgijusi E. Vaikinio leidybinė ir poligrafinė veikla nutrūko 1866 m. Jo įmonę nupirko iš Šilokarčemos atvykęs vokiečių verslininkas Friedrichas Wilhelmas Siebertas [16]. Buvęs savininkas liko samdomu darbuotoju. E. Vaikinis ėmė redaguoti F. W. Sieberto įsteigtą naują laikraštį „Memeler Zeitung“, ėjusį nuo 1867 m. birželio 1 d. triskart per savaitę. Iš jame dedamų skelbimų matyti, kad redaktorius glaudėsi Žvejų gatvėje stovėjusiame spaustuvės pastate (Fischerstraße Nr. 4) ir prie uždarbio prisidūrė prekiaudamas higienos reikmenimis [20; 22] ir vadovaudamas Potsdamo socialinio draudimo ir rūpybos draugijos Klaipėdos agentūrai [6]. Akivaizdu, kad jo materialiai padėtis buvo ne iš gerųjų. Mūsų žinios apie E. Vaikinio gyvenimą ir veiklą siekia 1869 metus. Tyrimus būtina tęsti ir plėtoti. Nauji duomenys sudarytų sąlygas išsamiau nušviesti pirmojo Mažosios Lietuvos spaustuvininko lietuvių biografijos, jo leidybinės veiklos pobūdį, spaudos produkcijos vertę ir pripažinimą XIX a. vidurio visuomenėje. Ypatingos atidos nusipelno ir jo vaidmuo mezgantis pirmiesiems ryšiams su Didžiosios Lietuvos lietuviškos spaudos darbuotojais.

Egzemplioriai knygų, bibliografijose užregistruotų ir aprašytų pagal šaltinius

Mažosios Lietuvos spaudos leidinių atsargos socialinėje aplinkoje sparčiai senka, tačiau akyla jos stebėsenai ir dėkingos progos dar leidžia papildyti asmeninius rinkinius. Keletą jų pavyko įsigyti ir autoriui. Be abejonės, vienas vertingiausių leidinių yra *Lietuviškos Kalendros Metui 1889 turincziam 365 Dienas. Su gražais Abrozais*. Jas nuo 1885 m. savo lėšomis leido Tilžės spaustuvininkas Otto von Mauderode, o rengė mokytojai lietuviai. Viela segtas kalendorius prasideda iliustruotu lapu, vaizduojančiu Vokietijos kaizerį Friedrichą III mirties patale (mirė 1888 m. birželio 15 d.), po jo yra antraštinis lapas ir tekstas, kurio paskutinis puslapis pažymėtas 148 numeriu, tačiau nesant viršelių nežinoma, ar jų būta daugiau. Leidinys sudarytas iš trijų tradicinių dalių: informacinės, pažintinių skaitinių ir komercinės reklamos. Originalios medžiagos kalendoriuje nedaug. Jame vyrauja tradicinis sisteminis metų dienų su švenčių žymėjimais sąrašas, vokiškų Biblijos ir didaktinių skaitinių adaptacijos lietuvių valstiečiams ir išsamus dėl kaizerio mirties įvykęs Vokietijos imperijos sosto permainų aprašymas, matyt, imtas iš dienraščių. Šiuose tekstuose gana daug iliustracijų, tarp jų ir jauno Wilhelmo II, likimo įnoriu tapusio

paskutiniuoju galingiausios Europos valstybės valdovu, portretas. Mažosios Lietuvos istorijos tyrėjui svarbus ūkinio gyvenimo atspindys leidinyje: 1889 metų mugių kalendorinis sąrašas ir didžiųjų miestų amatininkų ir verslininkų reklama. Įspūdinga kalendoriaus sudarytojo nubrėžta „Lietuvos Metturgių“ pietinė geografinė riba. Ji eina per Alenburgą, Angerburgą, Galdapę, Gumbinę, Karaliaučių, Piliavą, Šventąją Lipką (Heilige Linde). Tai daug toliau, nei drįsta siekti XXI amžiaus pradžios Mažosios Lietuvos lietuviškumo pėdsakų ieškantis istoriko žvilgsnis. Reklamą *Lietuviškose Kalendrose* skelbė Kaukėnų, Klaipėdos, Lazdėnų, Ragainės, Tilžės fotografai, krautuvininkai, laikrodininkai, gėlininkai, metalo liejikai, kalviai, staliai, statybininkai, kepurininkai, odininkai, dantistai, vaistininkai, karstų dirbėjai ir *lietuviškai fufikalbeti permanas D-ras P. Schlopsnies liekorus* (p. 115). Didelės audinių parduotuvės savininkas Dovas Peteraitis pirkėjus akino ilgu eiliuotu kvietimu:

Trumpai besakant, viską gaunat,
Ką tik aprėdams reikalaujat.
Pas mane galit drąsiai pirkti,
Po to galėsit pasigirti,
Kad taip geros dar niekados,
Nėr rasti buvusios vietos,
Kur su didžiausia viernyste,
Yr' varoma didi kupčystė.

Po eilėraščių nurodyta krautuvininko pavardė, tačiau nesame tikri, kad tai jo paties rašytas kūrinys. Reklamą galėjo sueiliuoti ir talkininkai. D. Peteraitis buvo ilgametis kultūros ir švietimo draugijos „Birutė“ narys ir išdininkas. Iškilus Tilžės lietuvių visuomenės veikėjas mirė 1903 m. vasario 18 d. eidamas 52-uosius gyvenimo metus.

Antraštiniame lape kalendoriaus sudarytojas nenurodytas, o leidimo duomenyse (*Tilzieje. Drukawotos ant Kaštu O. v. Mauderodes. 1889*) įrašyti metai neatitinka tikrovės. Mūsų žiniomis, 1888 m. rudenį išspausdintą kalendorių parengė Jonikaičių mokytojas Kristupas Kropaitis. Visi ikišioliniai bibliografai *Lietuviškas Kalendras Metui 1889* registravo nematę egzemplioriaus ir neturėdami jokių žinių apie jo egzistavimą, tai yra remdamiesi iš esmės teisinga prielaida, kad 1885–1923 m. ėjęs leidinys pasirodydavo kasmet.

Nežinia kur pokariu dingo Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje buvęs vienintelis Mikelio Šapalo giesmynėlio trečiojo leidimo egzempliorius, todėl Knygų rūmų bibliografai jį aprašė remdamiesi V. Biržiškos informacija [13, 120]. Tame, kurį turi autorius, antraštiniame lape nurodyta: *Naujos nobaznos Giefmes. Diewo Karabyštę mylintiems Lie-*

tuwininkams ant Pafinaudojimo išdūtos nū M. Szapalo, Mokitojo Lankupiūf, prie Priekulės. Palyginus matyti, kad knygelėje perspaudintas E. Vaikinio leidinio tekstas, kuriame patobulinta rašyba, ištaisytos korektūros klaidos ir įterptas vienas papildymas – prognis eilėraštis „Ant užgimimo dienos mūsų viešpaties karaliaus (1858)“ (p. 11–12). Pastarojo M. Šapalo palikime nerasta, jis greičiausiai parašytas *Naujų nobaznų Giefmių* redaktoriaus. Kas spaudai rengė knygelę, išaiškinti nepavyko, pats autorius to padaryti jau negalėjo – jis seniai ilsėjosi Lankupių, žvejų ir laukininkų kaimo abipus Minijos krantų, kapuose. Neaiškus ir leidėjas, nes antraštiniame lape pažymėtas tik spaustuvininkas: *Memel, 1900. Druck von Holz & Szernus Nachfolger*. Tuo metu kompanionų Heinricho Holzo ir Martyno Šerniaus įsteigta spaustuvė priklausė mūsų minėto uostamiesčio spaustuvininko F. W. Sieberto sūnui Hermannui Wilhelmui Siebertui.

Autoriaus Mažosios Lietuvos lietuviškos spaudos kolekcijoje yra dvi Martyno Jankaus Bitėnuose leistos ir spausdintos protestantinio didaktinio turinio skaitinių brošiūrėlės, kurios V. Biržiškos ir jo įpėdinių bibliografijose registruotos tik remiantis publikuotais šaltiniais [12, 315; 12, 657]. Pažintis su egzemplioriais *de visu* sudaro galimybę bibliografinius aprašus patikslinti. Pirmiausia į akis krinta tai, kad abi brošiūrėlės neturi ir tikriausiai neturėjo antraštinių lapų, nes pirmieji puslapiai prasideda išsamiomis prieštekstinėmis anraštėmis, o leidimo duomenys išspausdinti po tekstu paskutinių puslapių apačioje. Jų formulės sutampa raidė raidėn: *Druck und Verlag von M. Jankus, Bittehenen*. Pirmoji brošiūra vadinasi *Apie dwafiškôs Marczios Wainiką. Sufikalbėjims tikinczios Dušios fu Jėzumi* ir turi 8 puslapius, antroji – *Labay dabotins Nušidawimas Franciskaus Spiero. Sudponio iš Italijos, kurfai buwo Diowo Malone radęs, bet tą wël prarado ir kas jam per tai nufidawe* ir turi 16 puslapių. Pirmtakams būta abejonių dėl išleidimo metų, nes, kaip matome, jie leidiniuose nenurodyti. Autoriaus turimo *Labay dabotino Nušidawimo Franciskaus Spiero* egzemplioriuje ties leidimo duomenimis kažkas rudu rašalu įrašė datą: 1903. Mūsų pažymėta rašalo spalva reiškia tai, kad rašyta amžininko, todėl minėta data, sutampanti ir su kai kurių šaltinių duomenimis, yra teisinga. Tais pačiais metais bus išleista ir kita knygelė.

Į Knygų rūmų kadaise parengtą kontrolinį sąrašą *Knygos lietuvių kalba, 1905–1917* (1977) nepateko knygelė su tokia antrašte: *Dr. Mertino Luteriaus mažasis Katgismas trumpay išguldytas. Iš wokiškôs Kalbôs lietuwiškay perftatytas per C. W. O. Glogau Tilžės Wyškupą. (Trylikta Kart Raštais išspauistas ir wel perweizdetas.) (Dreizehnte Auflage.)*. Ji turi 56 puslapius, į kurių skaičių įeina ir antraštinis lapas. Leidimo duomenys pateikti dviem kalbomis: *Tilžeje. Raštais išspauistas prie J. Reyländerio bey Sunaus. (Druck und Verlag von J. Reylaender & Sohn.) 1917*. Autoriaus turimas egzempliorius yra segtas viela ir

apklijuotas mėlynų kartono viršeliu, išvaizda ir bendra būklė prasta. Ją lėmė po Pirmojo pasaulinio karo ekonomijos sumetimais naudotos nekokybiškos poligrafijos medžiagos ir blogos laikymo sąlygos. Kito šio leidinio egzemplioriaus didžiosiose Lietuvos bibliotekose nerasta ir tai gana stebina, nes išspausdinimo metai nėra itin tolimi. Sprendžiant iš viso ko, greičiausiai nedidelis buvo jo tiražas. Ši mokyklinį evangelikų liuteronų tikybos pradmenų vadovėlį Reyländeriai 1855–1920 metais išleido net 15 kartų.

Bibliografinių aprašų patikslinimai

Nemaža Mažosios Lietuvos knygų negalėjo būti išsamiai ir patikimai bibliografiškai aprašytos dėl išlikusių egzempliorių defektų ir nepakankamo knygos istorijos ištirtumo. Vienas tokių leidinių yra dviejų savarankiškų dalių *Agenda Ewangeliškai Bažnyciai* (1897). Remdamasis Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos egzemplioriumi V. Biržiška teigė, kad jis turėjo 44 puslapių priedą iš *atskirų dalykų*, sudėtų į atitinkamas agendas vietas, Knygų rūmų specialistai jo neberado, tačiau atsitiktinai užtiko du savarankiškus romėniškais skaičiais II ir VII pažymėtus sąsiuvinėlius po 4 puslapius. Jie manė, kad priedas buvo skirtas antrajai leidinio daliai, todėl kartu su ja ir aprašytinas. Autoriaus asmeninėje bibliotekoje yra visas vienuolikos sąsiuvininių komplektas. Kiekvienas jų turi prieštekstines antraštes ir eilės numeraciją romėniškais skaičiais, puslapiai paženklinėti dvigubais skaičiais: sąsiuvinio ir puslapio, tarp kurių rašomas brūkšnelis. Visi sąsiuviniai yra 4 puslapių, leidimo duomenys nenurodyti, kiekvieno sąsiuvinio pradžioje išspausdinta ta pati pastaba: *Ant wyriaufiofės Diwio Szluźmos Nedēldienēfe ir Szwentēfe. (Tarp 4. bey 5. Laiſko Agendos idētina.).* Taigi priedas susietas su pirmąja *Agendos* dalimi, nes ji ir prasideda apeigomis, pavadintomis *Wyriaufioji Diwio Szluźma Nedēldienēfe ir Szwentēfe*. Sąsiuvinuose pateiktas apeigų aprašymas yra tarytum papildoma atskirų švenčių metodikos priemonė, pagal reikalą naudotina kartu su pagrindiniu apeigynu. Autoriaus egzempliorius laikomas specialiai gamintame portfelyje, tokio pat dydžio kaip ir knyga. Nei antraštinio lapo, nei kokių nors leidimo duomenų nėra, tad apie priedo pasirodymo datą ir vietą nieko tvirta teigti negalima. Kai ką pasako tik šrifto garnitūras, teksto grafika ir lapų dydis. Kadangi jie niekuo nesiskiria nuo knygos, tai galima spėti, kad priedą spausdino ta pati įmonė – J. Reyländerio ir sūnaus spaustuvė Tilžėje. Sąsiuvininių komplektas neabejotinai yra bibliografavimo objektas, todėl pateikiame visą jų sąrašą:

I. *Ant Adwentū. I–4 p.*

II. *Nū Kalēdū iki Išmintingųjų Szwentės. II–4 p.*

III. *Nū pirmosēs Nedēldienēs po Iļmīntingujū iki Sekļagēšimē. III–4 p.*

IV. *Nū Nedēldienēs Eļstomii iki Okuli. IV–4 p.*

V. *Nū Lētere iki tykos Pētnyczijs. V–4 p.*

VI. *Nū Welykū iki Rogate. VI–4 p.*

VII. *Nū Dangunžengimo Dienos iki Traicēs Szwentēs. VII–4 p.*

VIII. *Pirmasis Czēšas po šwentos Traicēs. VIII–4 p.*

IX. *Widutinis Czēšas po šwentos Traicēs. Pirma Dalis. IX–4 p.*

X. *Widutinis Czēšas po šwentos Traicēs. Antra Dalis. X–4 p.*

XI. *Ant pašķiaufujū Nedēldieniū Bažnyczijs Meto. XI–4 p.*

Bibliografai ir knygos istorijos tyrējai privalēs sprēsti dar du klausimus. Pirmasis reikalauja atsakymo: ar priedas yra savarankiškas leidinys, ar *Agendos* pirmos dalies nesarankiška dalis? Remiantis mūsų turimais duomenimis, siūlytume jį pripažinti savarankišku leidiniu, o antrašte sąlyginai laikyti sąsiuvinuose besikartojančią nuorodą *Ant wyriaufiofēs Diewo Szlužmos Nedēldienēfe ir Szwentēfe*. Bibliografinį aprašą galbūt pavyktų patikslinti radus daugiau priedo egzempliorių. Kitas klausimas kyla dėl išlikusių *Agendos* egzempliorių komplektiškumo. Sprendžiant iš Knygų rūmų darbuotojų sukauptų ir paskelbtų duomenų, ji priklauso retenybių kategorijai. Tačiau nė vienas iš bibliografijoje užregistruotų trijų egzempliorių mūsų aptarto priedo neturi. Ar dėl to juos reikėtų vadinti defektiniais? Tarytum taip, tačiau tuo nesame visiškai tikri.

Jau baigę rengti knygų bibliografijos antrąjį tomą, Knygų rūmų bibliografai gavo žinią apie Berlyne atsiradusią vieną nežinomą šešiolikos puslapių knygelę ir, remdamiesi užsakytu mikrofilmu, ją spėjo aprašyti papildymų dalyje [13, 427]. Pagal šį aprašą knygelė neturėjo antraštinio lapo ir viršelio, leidimo vieta nurodyta Tilžė, spaustuvė – J. Reyländerio ir sūnaus, o metai nustatyti iš buvusio vokiško prierašo ranka: *um 1900* (apie 1900). Autoriaus rinkinyje yra to paties leidinio kitas egzempliorius, taip pat neturintis antraštinio lapo ir viršelio. Jo antraštė pateikta prieš tekstą (*Regejimas wieno nobažno Tarno Dwašeje sawo bediewiškka Pona, kaip nuo sawo Užweizdejimo Rokunda duot turejo ir kokia Alga gawo.*), o leidimo duomenys (*Gedruckt bei Otto v. Mauderode, Tilsit.*) – paskutiniame puslapyje. Toks apipavidalinimas liudytų, kad knygelė tikriausiai ir buvo išleista be viršelio ir antraštinio lapo. Autoriaus egzempliorius taip pat turi Knygų rūmų bibliografiniame apraše pažymėtą J. L. Sakučio knygyne Žiliuose parduodamų leidinių sąrašą, įdėtą knygelės pabaigoje. Jis sudaro prielaidą teigti, kad *Regejimas* yra paties knygininko leidinys, o sąraše nurodyti du 1901 m. pasirodę spaudiniai (kol kas nenustatyto autoriaus *Tirza* ir M. L. Rosenthalio *Prifiwertimas šidiškko Zalneriu Liekoraus*) duoda nepaneigiamą

argumentą koreguoti jo išleidimo metus. Bibliografų pateikta kitokia spaustuvės nuoroda yra klaida. Ji išaiškėjo, kai su Berlyno egzemplioriumi, priklausiusiu Viliaus Gaigalaičio palikimui ir velionio testamentu grąžintu nepriklausomybę atkūrusiai Lietuvai, susipažinta *de visu*. Pasirodo, mikrofilmuojant buvo nufotografuotas kartu su *Regejimu wieno nobažno Tarno...* įrištos kitos brošiūrėlės pabaigos lapas, kuriame išspausdinti leidimo duomenys: *J. Reylander & Sohn in Tilsit*. Tai ir suklaidino bibliografus.

Iš rodyklės į rodyklę keliauja galvosūkis dėl Berlyno kunigo Wilhelmo Ziethe's *Pirmkarciū Knygeles*. Arčiausiai tiesos buvo A. Bruožis, savo istoriografinėje apžvalgoje *Prūsų Lietuvių Raštija* paminėjęs, kad apie 1895–1907 m. Priekulėje išleistą knygelę į lietuvių kalbą vertė miestelio precentorius Vilius Kučius [3, 65]. V. Biržiška jos egzemplioriaus nesurado, dėl kai kurių bibliografinio aprašo duomenų abejojo, galiausiai, remdamasis šaltiniais, leidimo vietą nurodė Tilžę, o datą – 1904 metus. Jam apsispręsti padėjo Lietuvių literatūros draugijos mokslo darbuose užtikta einamosios lietuvių spaudos rodyklė, parengta draugijos nario korespondento, Halės universiteto bibliotekininko dr. Heinricho Reinholdo, su tokiu įrašu: *Ziethe, V.: Pirmkarčių knygelės. Tilžėje 1904. (32 S.)* [21]. Nieko nauja nenustatė ir Knygų rūmų darbuotojai [12, 289], nors jie savo rankose laikė du knygelės egzempliorius, deja, abu be viršelių ir antraštinių lapų. Vienas iš jų priklauso šių eilučių autoriaus bibliotekai, beje, taip pat turinčiai ir seniai kažkuriame Pamaro kaime užtikta originalo *Das Confirmanden-Büchlein* 51-ąjį leidimą (1901). Bibliografai palaikė H. Reinholdo ir V. Biržiškos sprendimo versiją. Galbūt jie ir neklydo, tačiau kai ko svarbaus nežinojo. Priartėti prie tiesos padeda Priekulės mokytojos Editos Barauskienės ką tik rasti ir autoriui padovanoti knygelės viršeliai. Jie, nors ir aptriušę, tačiau su lengvai perskaitomu įrašu: *Pirmkarciū Knygeles. Wokiškay sutaisė W. Ziethe, † Kunigs Berlyne. I liet. Kalbą išwerte Wilius Kuczius, Pracenteris Dowelūše. Pirmafis Išleidimas. Druck u. Verlag v. G. Trauschies Prökuls*. Ant viršelių iš vidaus yra daug spausdinto teksto, aiškinančio krikščionių tikybos pagrindus. Kadangi knygelės išleidimo metai nenurodyti, juos nustatant pravartu remtis Tilžės leidimo data (1904), V. Kučiaus precentoriavimu Doviuloose (iš jų į Priekulę persikėlė 1904 m. spalio 1 d.) ir dėl visa ko – rastu vokiškuoju originalu (1901). Vadinasi, Priekulės leidimo spėtini leidimo metai galėtų būti 1902-ieji. Ar esame bent iš dalies teisūs, parodys laikas. Tilžės 1904 metų leidimas lieka nepaneigtas. Kad galėjo būti ir jis, liudija A. Bruožio istoriografinės apžvalgos pastaba (*iszwerte Wilius Kuczius, Precenteris Priekulėj*), H. Reinholdas ir Mokslų akademijos bibliotekos egzempliorius, lengvai matomais tipografikos elementais besiskiriantis nuo priekuliškio. Stebėtina, kad ir jis neturi nei viršelių, nei antraštinio lapo. Iki šio lieka neįvardytas Tilžės leidimo spaustuvininkas ir leidėjas. Mūsų įsitikinimu, vieną iš galimų atsakymų galėtų

siūlyti išsamius leidimo duomenis, viršelį ir antraštinių lapų turintis paskutinis, trečiasis, knygelės leidimas. Jo viršelyje nurodytas pavadinimas *Tawo Įžegnojimo Diena*, antraštiniame lape – *Atfiminimui Dienos Tawo Įžegnojimo*, leidimo duomenyse – *Tilžė 1932. Spauda Kaštomis E. Jagomasto Spaustuwės „Lituania“, Tilžėje*. Tekstas yra toks pat kaip ir pirmųjų leidimų, tik jo pradžioje ir pabaigoje įdėta po vieną naują giesmę. Prielaida, kad E. Jagomastas perspausdino savo paties knygos ankstesnįjį leidimą, neabejotinai yra galima ir gana tikėtina.

Kontroliniame sąrašė *Knygos lietuvių kalba, 1918–1940* tikslintini kai kurių Viliaus Gaigalaičio knygelių aprašo duomenys. Problemų sukėlė iliustruoto, gotišku ir lotynišku raidynu spausdinto leidinėlio vaikams *Krikščioniškas Kudikiu Prietelis. Pafjškaitymo Knygute* datavimas. Jo antraštiniame lape metai nenurodyti, rodyklės rengėjai bibliografinio aprašo leidimo duomenyse laužtiniuose skliaustuose įrašė 1926-uosius. Iš tikro *Krikščioniškas Kudikiu Prietelis* pasirodė 1924 m. Tai pranešė paties V. Gaigalaičio redaguojamas laikraštis [11]. Nežinia dėl kokių priežasčių, gal dėl neapsižiūrėjimo, kontroliniame sąrašė iš viso neužregistruota antroji leidinio dalis *Krikščioniškas Kudikiu Prietelis. II. su tokiais leidimo duomenimis antraštiniame lape: „Sandoros“ Draugijos leidinys Klaipėdoje. 1930. Atspausdinta J. G. Šmito spaustuvės Klaipėdoje*. Brošiūra 16 puslapių apimties, antraštinis lapas ir pusė puslapių spausdinta lotynišku, kita pusė – gotikiniu šriftu, iliustracijų, jei neskaityti grafinių atsklandų ir užsklandų, nėra. Pirmajame leidinyje pažymėta, kad jį *Sutaisė Kunigas Dr. Gaigalatis*, antrajame nėra jokios nuorodos. Iš tikro abi yra vieno autoriaus plunksnos. Kiek vėliau tai jis pats patvirtino „Sandoros“ draugijos istorijoje: *Szitos [...] knygutės wifos yra kunigo Gaigalaiczio rašytos arba sutwarkytos* [7]. Bibliografijose jas reikėtų aprašyti kaip autorines, nors V. Gaigalaitis iš tikro buvo skaitinių ir giesmių tekstų rinkinio sudarytojas, kompiliuotojas, galbūt vertėjas ar sekėjas iš vokiečių kalbos.

Nežinomi retų knygų egzemplioriai

Daugkartinių tyrimų duomenys patvirtina taisyklę, kad reti ir labai reti egzemplioriai dažniausiai yra tik tam tikrų kategorijų knygų. Tokiomis pirmiausia laikytini senieji, iki XIX amžiaus 5–6 dešimtmečio pasirodę Mažosios Lietuvos spaudiniai ir iki Pirmojo pasaulinio karo išleisti elementoriai ir kalendoriai. Aišku, kad esama ir išimčių, tačiau jų dabar neaptarsime. Šiame straipsnyje bus nurodytos tik tos autoriaus asmeninėje bibliotekoje esančios knygos, kurių lietuviškos spaudos retrospektyviojoje bibliografijoje užregistruota ne daugiau kaip trys egzemplioriai.

Karaliaučiaus kunigo Christiano Langhanseno (1660–1727) postilės *Trumpas ir prás-tas Iðguldimas [...] Ewangeliu* (Tilžė, 1820) žinomi tik du egzemplioriai, abu defektiniai: Bibliografijos ir knygos centro neturi kai kurių puslapių, Vilniaus universiteto – antraštini-o lapo ir puslapių. Autoriaus egzemplioriui stinga viršelių ir dviejų pabaigos lapų (p. 657–660). Šioje knygoje istorikui itin svarbi pratarinė *Priežodis*, pasirašyta raidėmis K. K. O. Mūsų galva, jos slepia aktyvų Karaliaučiaus misijų draugijos veikėją, pirmojo lietuviško periodinio leidinio „Nusidawimai Diewo Karalystėje“ redaktorių, Kalninkų kunigą Nathanaelį Friedrichą Ostermeyerį (1784–1846). Pratarinėje nurodytas pirmasis vertimo į lietuvių kalbą leidimas (1750), jame buvusi vyskupo J. J. Quandto vokiška pratar-mė, naujojo leidimo redagavimo principai, polemika su konfratrais dėl turinio atnaujinimo ir spausdinimo aplinkybės. Autorius nuogaštavo dėl leidinio kokybės: *Senąjį druką rods perveizdėjau ir pagerinau, kur buvo perdrukavota arba kits žodis ne gerai perstatytas; ale tai ant tulų laiškų retai tik buvo reikalinga. Dievo baimė mane atlaikė, kad be reikalo nieko ne pertaisyčiau arba kitaip išguldychiau, idant nei viena dušia iš to ne pasipiktintų. Bet naują druką dar ne mačiau ir ne gavau tą perveizdėti, kadangi nuo drukoriaus per daug atstu esmi. Ne žinau todėl, bau bus visur gerai išdrukavota. Ale tik nuo visos širdies veliju ir tikiuos, kad be didžių klaidų bus darbas šis Viešpačiui ant garbės išprovytas* (rašyta taisyta).

Prūsijos bažnyčios apeigyno *Agenda*, tai *efsti Knygos Pagraudėnimū ir Maldū ewangėliškofa Bažnycziofa Lietuwôs ſkaitytinū* (Karaliaučius, 1830) po vieną egzemplio-rių saugo Lietuvos mokslų akademijos (defektinis), Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvy-do ir Vilniaus universiteto bibliotekos. Autoriaus egzempliorius gerokai naudotas ir apspuręs, tačiau lapų nepraradęs. Odos viršelių knygoje gausu prierašų, pabaigoje įdėtas pluoštas rankraščių lietuvių kalba su pamokslų, giesmių tekstais ir apeigų tvarkos pa-tikslinimais. Mūsų žinios leidžia papildyti *Agendos* bibliografinį aprašą. Jame reikėtų nurodyti, kad knygą, greičiausiai remdamasis jos 1825 m. leidimu, papildė, redagavo ir spaudai parengė evangelikų liuteronų bažnyčios konsistorijos tarėjas, Karaliaučiaus uni-versiteto Teologijos fakulteto Pirmasis teologijos profesorius ir Senjoras (tokie titulai) dr. M. L. Rhesa. Tai nurodyta lituanisto nekrologe įdėtoje šešiolikos pozicijų darbų biblio-grafijoje: *Die liththauische Uebersetzung der neuen Agende v. J. 1829* (Naujosios 1829 metų *Agendos* vertimas į lietuvių kalbą) [19]. Minimi metai tikriausiai reiškia vertimo laiką, tačiau spausdinimo datavimui tikslumo suteikia žodis *naujoji*: nuo 1825 m. iki M. L. Rhesos mirties kito, be 1830 metų, šios knygos leidimo nebuvo.

Drezdeno kunigo Franzo Volkmaro Reinhardo (1753–1812) pamokslų knygos verti-mą į lietuvių kalbą Karaliaučiaus karališkasis spaustuvininkas Georgas Friedrichas Har-tungas leido sąsiuviniais, turinčiais savarankiškus antraštinius lapus: *Keturios Miðės*

(38 p.) buvo išspausdintos 1839 m., *Penkios Mišės* (41–77, [1] p.) – 1839 m., kitos *Penkios Mišės* (79–118 p.) – 1840 m. Galbūt manyta baigus spaudos darbus sąsiuvinius įrišti tome su vienu antraštiniu lapu, tačiau tokios knygos iki šiol nerasta. Vienintelį visų trijų sąsiuvinių komplektą turi tik Vilniaus universiteto biblioteka. Autoriaus rinkinyje yra pirmieji du sąsiuviniai. Jie geros būklės, atskirai įrišti į kartono viršelius. Kokių nors priedašų ir ženklų, galinčių paaiškinti leidinių atsiradimo aplinkybes, nepalikta. Tiesa, vieno sąsiuvinio priešlapyje mėlynu pieštuku įrašyta pavardė *Neiss*. Ji Mažajoje Lietuvoje nebuvo reta, todėl vargu ar ją galėtume sieti ir su K. L. F. Neissu (1814–1873), pamokslus į lietuvių kalbą vertusiu gerokai vėliau.

Unikalus 100 numeruotų kortelių su Biblijos sentencijomis ir giesmių posmeliais leidinio pasirodymo 1845 metais istoriją glaustai aprašė retrospektyviosios bibliografijos 1547–1861 m. papildymų tome [14, 43]. Iš viso nustatyti mažiausiai 22 jo leidimai. Makštelėse platintos kortelės neturėjo pavadinimo, jos liaudyje iš pradžių vadintos Traukiamaisiais šprukeliais, Traukiamaisiais perkšmeliais, vėliau – Burtikėmis arba Burtelėmis. Vienintelis išlikęs brošiūruotas (klijuota nugarėlė) 1874 m. leidimo egzempliorius turi viršelį, kuriame išspausdinta: *Kurſaczio wercziamofės Burtikės*. Karaliaučiaus knygrišio Juliaus Wolffo pirmą kartą išleisto viso komplekto iki šiol nerasta, Bibliografijos ir knygotyros centre saugomas 29 pavienių kortelių pluoštelis, autoriaus rinkinyje – vos 1 kortelė. Neseniai jis vienoje įsigytoje senoje knygoje atsitiktinai užtiko kitą, 100-uoju numeriu pažymėtą kortelę. Ji nieko nauja nepasako, tačiau yra svarbi bent tuo, kad jos iki šiol iš viso neturėjome. Kaip ir kitų, šios kortelės pakraščiuose išspausdinta: *Königsberg, zu haben bei J. Wolff. 1845.* (Karaliaučius, gaunama pas J. Wolffą. 1845). Vėlesnių leidimų pavienių kortelių radiniai knygose pasitaiso dažniau. Tai rodo, kad žmonės Burtelės mėgo.

Knygų rūmams leidžiant pirmąjį knygų bibliografijos tomą (1969), buvo žinomas tik vienas evangelikų liuteronų kunigui Mikui Preikšaičiui (1897–1972) priklausęs F. Kuršaičio iš vokiečių kalbos verstos liuteronų doktrinos santraukos *Augsburkiškasis Wierōs Iffipažinims* (Karaliaučius, 1853) egzempliorius, rengiant papildymų tomą (1990) buvo išaiškinti dar du: Lietuvos nacionalinėje (defektinis) ir Valstybinėje Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje Berlyne. Per praėjusį laiką jų nepadaugėjo, tik vienas pakeitė savininką: egzempliorių iš M. Preikšaičio palikimo įsigijo šių eilučių autorius. Jis geros būklės, įrištas kartono viršeliuose, antraštiniame lape yra „Sandoros“ draugijos bibliotekos Klaipėdoje ir prieškarinio Kauno universiteto bibliotekos antspaudai. Kaip knyga pateko pas kunigą, dabar vargu ar sužinosime.

Teiginių apie senųjų elementorių unikalumą gerai paremia Ragainės apskrities Lenkivečių precentoriaus G. Kernerio *Pibelis arba Knygeles, iš kurių Kudikei pamokinami*,

lietuviška bey wokiška Kalba įkaityti, rašyti ir permanyti. – Hand = Bibel für den littau-isch = deutschen Schreib-Lese-Unterricht. Von Gottfried Kerner, Präcentor in Lenkweten. Vierte Auflage. Šis lygiagrečiai lietuvių ir vokiečių kalbomis spausdintas elementorius su skaitinių, vaikų maldelių ir Martino Lutherio mažojo katekizmo priedu tapo paskutine Gumbinės lietuviška knyga (Gumbinnen. Verlag von Wilh. Kraufeneck. 1882. Buchdruckerei von W. Kraufeneck in Gumbinnen.). Jo pirmieji trys leidimai žinomi tik iš šaltinių, pastarasis Knygų rūmų bibliografų buvo aprašytas pagal vienintelį žinomą Lietuvos nacionalinės bibliotekos egzempliorių. Sprendžiant iš antspaudo, kadaise jis priklausė E. Jagomasto asmeninei bibliotekai. Sėkmė lydėjo šių eilučių autorių. Jis dar neseniai turėjo du elementoriaus egzempliorius: vieną įsigijo iš Dominikonų gatvės antikvariato Vilniuje (dabar mainais perleistas vadovėlių kolekcininkui ir antikvarui V. Staniuliui), kitą – iš privataus asmens. Abi knygos kartono viršeliais, nugarėlė drobės, lapų popierius prastos rūšies, kraštuose kiek aptrupėjęs, tačiau be defektų. Antraštiniai ir kiti lapai yra visi.

Vertingi knygų egzemplioriai

Knygų vertingumas nustatomas pagal įvairius ir nevienareikšmius kriterijus. Jo lygį lemia išleidimo data, autoriaus vardas, turinio reikšmingumas, apipavidalinimo meniškumas, konkretaus egzemplioriaus fizinė būklė, jo retumo laipsnis, įrišimo kokybė ir panaudotų medžiagų savybės, nuosavybės ženklai, marginalijos ir istorijos ypatumai. Vienam iš galimų atvejų iliustruoti pasitelksime vokiečių universitetų teologijos profesoriaus ir Gyseno superintendente Johanno Jakobo Rambacho (1693–1735) pamokslų knygą *Apmastimai wifū Kentejimū Kristaus ir septynių paskutiniųjų Zodziu nukryžawotojo Jėzaus, lietuviškū Siratū Butui Elniškėj' ant Pašalpôs lietuviškay išleifti* (Priekulė, 1866). Šis gana didelės apimties leidinys dar nėra retas ir savaime brangus. Tačiau vienas autoriaus rinkinyje esantis egzempliorius turėtų atkreipti Mažosios Lietuvos kultūros tyrėjo ypatingą dėmesį dėl buvusio savininko vardo, įrašo lietuvių kalba ir įklijuotos nuotraukos. Jis kadaise priklausė žymaus lietuvių politikos ir visuomenės veikėjo, Sudmantų prie Klaipėdos ūkininko ir bibliofilo Jono Birškaus (1870–1959) asmeninei bibliotekai. Į kartoną įrištos knygos pirmojo viršelio vidaus pusėje yra aiškiu braižu juodu rašalu įrašyta: *Szita brangia Knyga padowanojo sawo mieliems gentims Martinui ir Annei Dering'ems Smeleje ant atsiminimo jų 50 metines – auksines – swodbos szwentes 1893. 30 Januar 1943. J. ir M. Birszkus*. Sutuoktinių Jono ir Marinkės Birškų knygos dovanojimo aktą gerokai su-reikšmina įrašo kalba. Nacistinei Vokietijai okupavus Klaipėdos kraštą, lietuvių kalba buvo draudžiama ne tik įstaigose, bažnyčiose ir gatvėse, bet ir asmeniniame gyvenime. Šio

straipsnio autorius yra sukaupęs liudijimų, kaip Klaipėdos gestapas net tardydavo arba perspėdavo močiutes, namuose su anūkais kalbančias lietuviškai. Lietuviškumu įtariamus asmenis sekė ne tik saugumo tarnybos, bet ir kaimynai. Neatsitiktinai iš hitlerinės okupacijos laikotarpio beveik neįmanoma rasti lietuvių kalba rašytų tekstų: laiškų, dienoraščių, kokių nors dalykinių arba asmeninių reikalų užrašų, jau nekalbant apie viešos paskirties dokumentus. Gimtąją kalbą, matyt, vartojo tik gana siauro būrio ir vienas kitu visiškai pasitikintys asmenys, tarp kurių buvo tautinį sąmoningumą išsaugojęs ir bandęs jį įvairiais būdais palaikyti J. Biržkus. Knygos įrašo įtaigą sustiprina įklijuota priešlapio dydžio Klaipėdos žemininkų bažnyčios kunigo Jono Pipiro (1833–1912) portreto reprodukcija. Jis buvo ne tik dvasininkas, bet ir Lietuvių literatūros draugijos narys, Klaipėdos gimnazijos lietuvių kalbos mokytojas ir vadovėlio autorius, aktyvus protestantiškosios lietuvių raštijos kūrėjas ir periodinės spaudos darbuotojas. Įvertindami nuopelnus, uostamiesčio lietuviai 1921 m. Berlyno dailininkui Gustavui Boese'į užsakė nutapyti kunigo visu ūgiu su ranka prie krūtinės priglausta *Agenda* portretą, kurį po pašventinimo pakabino žemininkų bažnyčioje. Per Antrojo pasaulinio karo mūšius dėl Klaipėdos visa tai žuvo.

Knygos likimą pokariu primena du įrašai: 1) *Deringenei Prieklausa Šittos Knygos* (mėlynu rašalu) ir 2) *1959.X.12 Klaipėda // nuo Deringienės-Kušinskienės* (pieštuku). Žmonių prisilietimo pėdsakai knygos vertę padidina keleriopai. Ji tapo gerai apčiuopiamu Mažosios Lietuvos lietuvių tautinio sąjūdžio, asmens biografijos ir beveik be pėdsako žuvusios didelės bibliofilinės bibliotekos istorijos dėmeniu.

Įteikta 2006 m. gegužės mėn.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Antrosios „Lietuvių bibliografijos“ dalies (1800–1864) papildymai. Iš *Lietuvių bibliografija*. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1929, sk. CLXXIV–CLXXV, įrašas 1385.
2. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1929, sk. 467, įrašas 1556.
3. BRUOŽIS, Ansas. *Prūsų Lietuvių Raštija* / A. B. Klaipėdiškis. Tilžė: Birutė, 1913, p. 19, 65.
4. COUNTRE, Bruno le. *Verein Concordia, Memel. 1826–1926: Jubiläumsschrift für Concordianer*. Memel: Concordia, [1926], p. 88.
5. DAMBRAUSKIENĖ, Ramunė. Nežinomi Mažosios Lietuvos spaudiniai. *Tarp knygų*, 2004, gruodis, p. 12–13.
6. Deutsche Lebens-, Pensions-und Renten-Versicherungs Gesellschaft auf Gegenseitigkeiten in Potsdam. *Memeler Dampfboot*, 1869, 12. Juli (Nr. 79), p. 2.

7. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvių Ewangėlikų Draugijos „Sandora“ darbų peržvalga 30 metų laikotarpyje, 1904–1934*. Klaipėda: „Sandoros“ knygynas, 1934, p. 6.
8. GAIGALAITIS, Vilius. Lietuvos Nusidawimai ir mufu Rašliawa. *Pagalba*. – Klaipėda, 1912, Nr. 1–2, p. 5.
9. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvos Nusidawimai ir mufu Rašliawa*. Tilžė: Sandora, [1912], p. 24.
10. KAUNAS, Domas. *Iš lietuvių knygos istorijos*: Klaipėdos krašto lietuvių knyga iki 1919 metų. Vilnius: Mokslas, 1986, p. 27, 28, 32, 74–76, 109, 166, 171, 172.
11. Knygos ir Žegnonės Kalėdų Szwentei. *Pagalba*. Krikščioniškas mėnesinis laikraštis. – Klaipėda, 1924, Nr. 5, p. 24.
12. *Lietuvos TSR bibliografija, serija A*: Knygos lietuvių kalba. T. 2: 1862–1904. Kn. 1: A-P. Vilnius: Mintis, 1985, p. 107, įrašas 30; p. 289, įrašas 648; p. 315, įrašas 715; p. 375, įrašas 920; p. 657, įrašas 1890.
13. *Lietuvos TSR bibliografija, serija A*: Knygos lietuvių kalba. T. 2: 1862–1904. Kn. 2: R-Ž. Vilnius: Mintis, 1988, p. 120, įrašas 3247; p. 389, įrašas 4008; p. 427, įrašas 4120.
14. *Lietuvos bibliografija, serija A*: Knygos lietuvių kalba. T. 1: 1547–1861. Papildymai. Vilnius: Mintis, 1990, p. 43, įrašas 618; p. 61, įrašas 990-1.
15. *Litauische litterarische Gesellschaft*. Katalog der Bibliothek. Tilsit: Litauische litterarische Gesellschaft, 1892, p. 3, įrašas 32.
16. *Memeler Dampfboot*, 3. Juli 1849–3. Juli 1949 / Zum Gedenktage an die Gründung vor 100 Jahren. Oldenburg: F. W. Siebert-Verlag, 1949, p. 4.
17. MERKYS, Vytautas. *Motiejus Valančius*. Vilnius: Mintis, 1999, p. 350.
18. NAVICKIENĖ, Aušra. Kontrafakcija XIX a. pirmosios pusės lietuviškų knygų leidyboje (*Apej brostwą blaiwistes* leidybos atvejais). *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 60–71.
19. Nekrolog. *Preussisches Provinzial-Kirchenblatt*, 1840, 2. Jahrg., 2. Abt., p. 126.
20. Nervöses Zahnweh ... *Memeler Zeitung*, 1867, 26. Okt. (Nr. 64), p. 4.
21. REINHOLD, Heinrich. Literaturbericht für 1903–1906. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft*, 1907, 29. Heft, p. 525.
22. Selterwasser noch sonstige Hausmittel ... *Memeler Zeitung*, 1867, 11. Juni (Nr. 5), p. 4.
23. SEMBRITZKI, Johannes. Beiträge zur ostpreussische Literaturkunde. *Altpreussische Monatsschrift*, 1906, Bd. 43, p. 391.
24. VALANČIUS, Motiejus. *Namų užrašai* / parengė Aldona Prašmantaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 867.
25. ZEMBRITZKI, Johanas. *Klaipėda XIX amžiuje: „Klaipėdos istorijos“ antrasis tomas*. Klaipėda: Libra Memelensis, 2004, p. 139.
26. БАЛТРАМАЙТИСЬ, Силвестраш. Список литовских и древне-прусских книг, изданных съ 1553 [! 1533] по 1891 годъ. С.-Петербургъ, 1892, p. 51, įrašas 613; p. 63, įrašas 798.
27. БАЛТРАМАЙТИСЬ, Силвестраш. Список литовских и древне-прусских книг, изданных съ 1553 [! 1533] по 1903 годъ. Издание 2. С.-Петербургъ, 1904, p. 68, įrašas 733.

ADDITIONS TO THE RETROSPECTIVE BIBLIOGRAPHY OF LITHUANIAN BOOKS AND THEIR SOURCES

DOMAS KAUNAS

Abstract

The bibliographers of the Lithuanian National Martynas Mažvydas Library have written an open letter to the public asking to provide data about additions to the retrospective bibliography of old Lithuanian publications published in Vilnius in 1969. This act was inspired by the Consortium of European Research Libraries that started a project of database of the Hand Press Books published in 1455–1830. Lithuanian National Library is conducting retroconversion of the retrospective bibliography and provide data to the international database. This task will also lead to the creation of an original database of books and an electronic publication of it on CD-ROM. The specialists expect that bibliophiles and collectors will help to identify the additional publications. The request to investigate personal libraries looking for the books published before 1864 was made. The data on them should be sent to the creators of the bibliography. This article is a response to the call of bibliographers. It provides information about rare books collected in the personal library of the author. They allow to make changes of the scope of the bibliography and correct some bibliographic records. The data is organised according to the importance and subject: a) additions to the retrospective bibliography of books, b) copies of the books registered and described in the bibliography using sources, c) additional data to some bibliographic descriptions, d) unknown copies of rare books, e) valuable copies of books. This article also pursues a methodological purpose. It presents the personally acquired experience of data retrieval, acquisition and classification for supplementing of the retrospective bibliography as well as the methods of making and arguing the assumptions inevitable in the history of a book. The author believes that the registration of old books from personal libraries in bibliographies is an important task of accounting of the cultural heritage. It is very important for the countries of the size and fate of Lithuania. The manuscript and printed heritage registered in bibliographies enable us to evaluate its size, importance, location, dynamics of dissemination in social environment, and changing geography of owners. This can influence research and help to diminish the loss of cultural heritage during potential catastrophes or misfortunes with tragic consequences.

RETROSPEKTYVIOSIOS LIETUVIŠKŲ KNYGŲ BIBLIOGRAFIJOS PAPILDYMAI IR JŲ ŠALTINIAI

DOMAS KAUNAS

Santrauka

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos bibliografai atviru laišku kreipėsi į visuomenę, kviesdami teikti Vilniuje 1969 m. išleistos senųjų lietuviškų raštų retrospektyviosios bibliografijos rodyklės papildymus. Paskata buvo Europos mokslinių bibliotekų konsorciumo pradėtas vykdyti rankinėmis spaudos staklėmis (*Hand Press Book*) 1455–1830 m. spausdintų knygų duomenų bazės

kūrimo projektas. Lietuvos nacionalinė biblioteka atlieka minėtos retrospektyviosios bibliografijos retrokonversiją ir duomenis teikia tarptautinei bibliografinių duomenų bazei. Atlikus užduotį, taip pat bus sukurta originali senųjų lietuviškų knygų duomenų bazė ir jos pagrindu parengtas leidinys – kompaktinė plokštelė. Kaupiant papildymus, specialistai tikisi bibliofilų ir kolekcininkų paramos. Jie prašomi peržiūrėti savo ir artimų žmonių asmenines bibliotekas ir, radus iki 1864 metų išleistų knygų, apie jas informuoti skaitmeninės bibliografinės rodyklės kūrėjus. Teikiamas straipsnis yra atsakas į bibliografų kvietimą. Jame skelbiama apie autoriaus asmeninėje bibliotekoje turimas retas ir retesnes knygas, leidžiančias tikslinti bibliografijos apimtį ir atskirus bibliografinius įrašus. Duomenys klasifikuojami pagal jų svarbą ir turinį: a) retrospektyviosios knygų bibliografijos papildymai, b) egzemplioriai knygų, bibliografijose užregistruotų ir aprašytų pagal šaltinius, c) bibliografinių aprašų patikslinimai, d) nežinomi retų knygų egzemplioriai, e) vertingi knygų egzemplioriai. Šis straipsnis turi ir metodologinę paskirtį. Juo siekiama pateikti asmenine patirtimi grįstą retrospektyviosios bibliografijos papildymo duomenų paieškos, kaupimo, klasifikavimo ir knygos istorijoje neišvengiamų prielaidų ir spėjimų argumentavimo metodiką. Autoriaus nuomone, senųjų knygų iš asmeninių bibliotekų registravimas bibliografinėse rodyklėse yra svarbi kultūros paveldo fiksavimo ir apskaitos užduotis. Ji itin aktuali tokio dydžio ir likimo šalims kaip Lietuva. Bibliografinėse rodyklėse užregistruoto rankraštinio ir spausdintinio paveldo duomenys leistų tiksliau nustatyti jo dydį, vertę, buvimo vietą, sklaidos socialinėje aplinkoje dinamiką ir geografiją keičiantis savininkams. Tai darytų įtaką mokslui ir padėtų sumažinti nacionalinio kultūros paveldo nuostolius, jei šalį ištiktų tragiškų padarinių turinčios nelaimės ir katastrofos.